

УДК 378.124 (09)

С.С. Вітвицька,
кандидат педагогічних наук, професор
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВИКЛАДАЧА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ А.С. МАКАРЕНКА

У статті аналізуються основні положення педагогічної спадщини видатного українського педагога А.С. Макаренка щодо сутності та компонентів педагогічної майстерності, якостей особистості та стилю взаємодії з вихованцями, колективом колег у контексті сучасних вимог до викладача-педагога, методиста, вченого вищого навчального закладу.

Діяльність викладача вищої школи має високу соціальну значущість і займає одне з центральних місць у державотворенні, формуванні національної свідомості і духовної культури українського суспільства. Вона є двобічною – спеціальною та соціально-виховною.

Демократизація суспільства, гуманізація освіти потребують зміни діяльнісних орієнтацій фахівців вищої школи і вимагають від кожного викладача вищого навчального закладу незалежно від спеціальності володіння педагогічною майстерністю, що актуалізує дослідження з цієї проблеми.

Різним аспектам проблеми педагогічних майстерностей та здібностей викладача як педагога, методиста, вченого присвячені праці видатних теоретиків психології (Ф.М. Гноноболін, С.Л. Рубінштейн, К.К. Платонов, Н.В. Кузьміна та інші) і педагогів (І.А. Зязюн, С.О. Сисоєва, Н.Г. Ничкало та інші).

Метою цієї статті є виокремлення окремих аспектів педагогічної спадщини А.С. Макаренка, які є актуальні сьогодні і певним чином стосуються педагогічної діяльності викладача вищого навчального закладу. Своїм завданням ми ставимо проаналізувати роботи А.С. Макаренка, в яких розкриваються основні вимоги до педагога як майстра педагогічної справи; компоненти педагогічної майстерності, роль педагогічного колективу як творчого осередку для зростання педагогічної майстерності педагога.

А.С. Макаренко у своїй статті "Деякі висновки з мого педагогічного досвіду" вперше характеризував поняття "майстерність вихователя" і "педагогічна техніка". Він розглядає проблему педагогічної майстерності педагога як проблему створення єдиного виховного колективу, здатного утверджувати дисципліну як дійсну свободу особистості, як форму життя та діяльності, як засіб захищеності, повноправ'я особистості в колективі. Для Антона Семеновича Макаренка проблема майстерності – це проблема раціоналізації праці педагога. Для кожного педагога оптимістично звучать сьогодні слова Антона Семеновича: майстерність – це те, чого можна добитися, і як може бути відомий майстер-токарь, чудовий майстер-лікар, так і повинен і може бути чудовий майстер-педагог [1: 243]. А.С. Макаренко вважав, що "майстерність вихователя... це спеціальність, якої необхідно навчати, як необхідно навчати лікаря його майстерності, як необхідно вчити музиканта" [1: 260]; "... хіба ми можемо покласти на випадковий розподіл талантів? Скільки в нас особливо талановитих вихователів? – запитував він. – І чому повинна страждати дитина, яка попала не до талановитого вихователя" ... Необхідно говорити тільки про майстерність, тобто про дійсне знання виховного процесу, про виховне вміння" (А.С. Макаренко. Некоторые выводы из моего педагогического опыта) [1: 236].

Себе талановитим Макаренко не вважав. Видатний педагог писав: "У мене немає педагогічного таланту, я прийшов у педагогіку випадково, без усякого на те покликання... Але я навчився. Я став майстром своєї справи. А майстром може стати кожний, якщо йому допоможуть і якщо він сам працюватиме" [1: 294].

Видатний педагог А.С. Макаренко був упевнений у тому, що педагогічна майстерність може бути доведена до високого рівня досконалості, майже до рівня техніки і потрібно, щоб педагогіка оволоділа засобами впливу, які б були настільки універсальними і могутніми, що коли вихованець зустрічається з будь-якими шкідливими впливами, вони його нівелювалися і ліквідувалися нашим впливом [1: 368-369].

Для цього, на думку Антона Семеновича Макаренка, необхідно переглянути програми педагогічних вузів і технікумів як з боку підготовки до викладання, так і з боку спеціальної підготовки до виховної роботи вчителя [2: 390]. Цю останню потрібно організувати у двох напрямках: необхідно, щоб з педагогічних ВНЗ виходили люди більш широко освічені незалежно від циклу предметів, що обирається для викладання, а під час перебування у ВНЗ студенти мають одержати не тільки фахову освіту, але й спеціальне виховання.

На думку А.С. Макаренка, виховати людину – означає виховати в неї перспективні шляхи. Методика цієї роботи полягає в організації нових перспектив, у використанні наявних, у поступовій

постановці більш ціннісних, розширенні перспектив цілого колективу, доведенні їх до перспектив усієї країни.

А.С. Макаренко обстоює діалектичну педагогіку, педагогіку активного виховання, наполягає на тому що "людину треба не ліпити, а кувати" [3: 243].

Оригінально розв'язував педагог проблеми взаємодії вихованців і вихователів. Учитель, вихователь, як і в цілому колектив вихователів, має виступати не керівником, диктатором шкільного буття, а спілником, до якого учні не готуються, а живуть повноцінним життям. У своїй роботі "Методика організації виховного процесу" А.С. Макаренко визначає педагога бойовим товаришем вихованців, який бореться разом з ними і попереду них за всі ідеали першокласного закладу.

А.С. Макаренко відстоював думку про те, що спілкування педагогів і учнів має базуватися на дружніх взаєминах, повазі вчителя до особистості учня, вірі в його сили і можливості. По суті він всебічно розробив і практично реалізував принцип співробітництва.

Серцевиною такої педагогіки А.С. Макаренко вважає товариську єдність і спільність інтересів учителів та учнів. І колектив учителів, і колектив учнів мають утворювати одне ціле – педагогічний колектив. Запорукою цього виступає колектив учителів, який здійснює не авторитарний, а виключно педагогічний вплив на учнів.

Педагога непокоїть те, що колективи вчителів складаються здебільшого стихійно, випадково, із тих людей, які пропонують свої послуги. У 20-30-х роках у педагогіці про колектив учителів не було написано майже жодного слова. А.С. Макаренко вважає, що педагогічна наука має приділити значну увагу цій проблемі. Серед педагогічних праць, на думку педагога, має бути хоч один том, присвячений питанням становлення колективу педагогів.

Зі сформульованих у працях А.С. Макаренка порад і рекомендацій щодо названої проблеми на перший план виступає правило, яким педагог неухильно керувався у своїх навчально-виховних закладах: правильне виховання можливе за наявності учительських колективів як колективів односторонців. Успіх кожного навчально-виховного закладу можливий за умови об'єднання в колектив учителів, "запалених однією думкою, одним принципом, одним стилем, які працюють єдино" [4: 253]. А.С. Макаренко вважає неможливим виховувати такий колектив учителів, у якому його члени виявляють політичну обмеженість, низьку культуру, індивідуалізм, відбуваються чвари тощо. Це правило, проте, не означає одноманітності в діях учителів. У межах колективу вчитель повинен уникати шаблону, діяти творчо, експериментувати, шукати кращі методи впливу на вихованців.

"Життя колективу повинно бути наповнено радістю, не радістю простої розваги й задоволення, а радістю трудових напруг і успіхів завтрашнього дня" [5: 78].

"Мажор у колективі повинен мати дуже спокійний і міцний вид. Це насамперед прояв внутрішнього, упевненого спокою у своїх силах, у силах свого колективу й у своєму майбутньому. Цей міцний мажор повинен приймати вид постійної бадьорості, готовності до дії" [5: 82].

А.С. Макаренко рішуче засуджує безсистемність, порційність у виховній роботі, обстоюючи тривалість виховного впливу. Дотримання такого правила забезпечує тривалість, стабільність колективу, що сприяє наступності та цілеспрямованості в роботі з вихованцями. У тривалому діючому колективі, підкреслював А.С. Макаренко, накопичується досвід роботи, створюються цінні виховні традиції, зміцнюються почуття обов'язку, особиста відповідальність учителя за успіх справи. Такий колектив учителів додержується єдиної методики і колективно відповідає не тільки за свій клас, а за школу в цілому.

Важливим науково-педагогічним питанням А.С. Макаренко вважає співвідношення в колективі педагогів з різним досвідом учительської роботи.

А.С. Макаренко в лекції "Педагогіка індивідуальної дії" опрацьовує й таке питання, як співвідношення в колективі вчителів чоловіків та жінок. Він застерігає щодо того, що переважання в колективі вчителів певної статі негативно відбивається на дітях, не сприяє правильному статевому вихованню.

Колектив учителів повинен бути естетично виразним, носієм естетичної культури. Цю виразність А.С. Макаренко бачив у зовнішньому вигляді вчителя, його вчинках та поведінці. У лекції "Взаємини, стиль, тон у колективі" він стверджує, що треба, щоб "дітей захопила естетика, краса в колективі" [3: 196].

Усі ці положення педагогічної спадщини А.С. Макаренка є сучасними, актуальними щодо організації педагогічної діяльності не тільки загальноосвітньої школи, але і вищих навчальних закладів. Інтеграція у світовий освітній простір, міграція кадрів, жорстокість конкуренції вимагає підвищення рівня не тільки фахових знань, але й майстерності викладача як педагога і методиста, вміння керуватися в навчально-виховній діяльності психолого-педагогічними знаннями. Формування творчої, достатньо самореалізованої особистості майбутнього вчителя – головне завдання педагогічної освіти, розв'язання якого значною мірою залежить від викладача вищого педагогічного навчального закладу. Він постає в ролі "вчителя вчителів", педагогічні діяння якого позначаються не

лише на особі студента, а й опосередковано через діяльність майбутнього вчителя на особистостях дітей. Зайшовши в аудиторію, викладач повинен зважати на те, що тут навчається майбутнє освіти і педагогіки. Гуманізація педагогічного процесу покликана подолати невиправданий дидактичний гегемонізм у вищій школі, за яким завдання навчання повністю подавляють завдання формування майбутнього вчителя, перш за все, як особистості. Результатом деперсоналізації і знеособлення навчання у педагогічному навчальному закладі є дипломований молодий вчитель, який успішно склав сотні екзаменів і заліків, але позбавлений творчої ініціативи і індивідуальності, зашарований педагогічними догмами і професійними стереотипами, невпевнений у собі і обтяжений внутрішньоособистісними конфліктами. Пройшовши "школу" моносуб'єктивного навчання, коли головною і неподільною діючою особою був викладач, студент засвоює досвід авторитаризму, який скоріш за все складатиме основу моделі його майбутньої педагогічної поведінки.

Одним із чинників гуманізації навчального процесу в педагогічному навчальному закладі є, на наш погляд, високий рівень психологічної компетентності викладачів, яка є складовою їх загальної педагогічної культури. Встановлено, що недостатній рівень психолого-педагогічних знань є причиною багатьох помилок і упущень педагогів. Сюди належить і перебільшення ролі пам'яті у процесі навчання поряд з недооцінкою мислення, і недемократичний стиль спілкування, який є причиною різноманітних ускладнень у взаєминах з вихованцями, і наявність стереотипів у сприйманні та оцінюванні тих, хто навчається.

Непокоїть те, що лише 24,7% викладачів усвідомлюють наявні труднощі і проблеми у взаєминах зі студентами, з них 61,2% усю вину за ці труднощі "покладають" виключно на студентів ("Студенти безвідповідально ставляться до своїх обов'язків", "Не рахуються з часом викладача", "Своєю поведінкою змушують робити зауваження під час занять" і т.п.). Лише окремі опитані викладачі (10,8%) висловлюються про взаємини зі студентами як двосторонній процес і труднощі пов'язують з обома суб'єктами взаємодії.

Якщо ж розглянути викладачів за рівнем прояву гуманістичних орієнтацій і емпатійних тенденцій, то високий рівень притаманний лише 17,5% педагогів. Натомість, 14,3% із них мають низький рівень, решта – середній. Усе це позначається, на наш погляд, на характері взаємин у системі "студент – викладач".

Вибір діалогічної стратегії комунікативної взаємодії зі студентами визначається, насамперед, рівнем психолого-педагогічної компетенції і загальної культури викладача. Викладач вищого педагогічного навчального закладу має усвідомлювати завдання педагогічної школи, розуміти своєрідність педагогічного і психологічного аналізу вчинків і діяльності студентів; знати про психологічні особливості студентського віку та науково-психологічні основи становлення особистості майбутнього вчителя протягом його професійного навчання; опанувати науковими методами діагностики індивідуальних психологічних особливостей студента та показників його особистісного і професійного зростання; активізації самопізнання та професійно-педагогічного самовдосконалення тощо.

Психологічна компетенція викладача є передумовою високого рівня його педагогічної майстерності за умови його цілеспрямованості й активності, самостійності педагогічного мислення, реалізації запланованої програми професійно-педагогічної дії. Особливе значення має при цьому мотивація педагогічної діяльності і професійної самоосвіти і самовдосконалення.

Задля цього у викладача має бути цілком усвідомлена позитивна мотивація самоосвіти в галузі психолого-педагогічних знань. Пілотажне ж вивчення читацьких формулярів педагогічних працівників ВНЗ, на жаль, свідчить про зворотне: лише 20% викладачів – не з дисциплін психолого-педагогічного циклу – скористалися протягом навчального року літературою психологічного змісту. Що ж до літератури з проблем психології вищої школи і, зокрема, з психологічних основ підготовки майбутнього вчителя в умовах педагогічного навчального закладу, то нею користуються в бібліотеці лише викладачі психології і педагогіки.

Відповідаючи на запитання анкети, 88,3% викладачів зазначили, що знайомляться з новітніми психолого-педагогічними дослідженнями у фахових часописах, однак назвати актуальні проблеми, які розробляє сучасна психологія та педагогіка вищої школи, змогли лише 21,4% із них. Таке нехтування педагогами-практиками науково-теоретичними здобутками вітчизняних і зарубіжних вчених-спеціалістів із психології і педагогіки вищої школи позначається на ефективності навчального процесу у педагогічному навчальному закладі і якості підготовки майбутніх педагогів.

Професія викладача – одна із найбільш творчих і складних професій, в яких поєднано науку і мистецтво. Перед сучасним викладачем ВНЗ стоїть низка проблем: науково-пізнавальні (наявність необхідних знань, використання їх в нових умовах, володіння особистісно орієнтованими та комп'ютерними технологіями); морально-етичні (створення та використання ситуацій, вибір варіантів їх вирішення, перешкода негативному впливу мікро соціуму); соціально-політичні (зіткнення

протилежних поглядів, неадекватність життєвого досвіду і отриманих знань); педагогічні (формування професійної гідності, обов'язку, відповідальності).

Аналіз світових тенденцій у галузі професійно-педагогічної освіти засвідчує зростання вимог до педагогічної майстерності і особистих якостей викладача. На думку вчених, основними проблемами, з якими зустрінуться викладачі ВНЗ у цьому тисячолітті, є: постійне ускладнення змісту освіти, гарантування високого рівня освітніх стандартів; самостійна постановка і вирішення творчих і дослідницьких завдань; ускладнення проблеми спілкування; безперервне оволодіння сучасними технологіями навчання і виховання, новими досягненнями вітчизняного і зарубіжного досвіду; розв'язання складних професійно-педагогічних проблем, які вимагають інтеграції знань, практичних умінь і навичок із таких суміжних з педагогікою наук як філософія, психологія, медицина, релігієзнавство, економіка, правознавство, кібернетика тощо; робота в єдиному інформаційному середовищі, що передбачає раціональне використання інформаційних технологій у навчально-виховному процесі.

Перебудова вищої освіти на основі особистісно-діяльнісного підходу до навчання і виховання розглядає ці процеси як єдність особистості викладача-педагога і його технології.

Тому ми розглядаємо педагогічну майстерність як комплекс властивостей особистості викладача, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі. Компонентами педагогічної майстерності є гуманістична спрямованість діяльності викладача (студент – центр уваги педагога, орієнтація на кінцеву мету); професійна компетентність (знання, вміння, навички, критичні погляди і оцінки, постійне самовдосконалення, високий рівень загальної культури). "Головне в житті – не самі знання, а та гармонія, яка виявляється, коли знання добре вміщені в душі, та філософія, яка визначає людину, її світогляд" [6: 134].

Важливим професійним інструментом є педагогічна техніка (форма організації поведінки викладача). У науці існує декілька підходів до визначення змісту педагогічної техніки. При будь-якому підході до визначення змісту педагогічної техніки постійно зберігається ряд елементів, а саме: культура спілкування викладача зі студентами; саморегуляція технічної діяльності (самоконтроль, витримка); управління внутрішнім самопочуттям; оволодіння увагою аудиторії; виразний показ почуттів і ставлень (міміка, пантоміміка, зовнішній вигляд педагога); володіння мовою (голос, дихання, дикція, грамотність, інтонаційна гнучкість, емоційна виразність, тощо).

Загальною ознакою цих елементів є їх найтісніший зв'язок з індивідуальною особливістю викладача.

У спілкуванні від викладача вимагається вміння будувати його таким чином, щоб воно обов'язково збагачувало студента розумово, морально, етично. Такий результат неможливий, якщо викладач не володіє системою умінь, навичок для об'єктивного пізнання та оцінки інших людей. Спілкування обов'язково передбачає формування у викладача і студентів образів один одного і розуміння особистісних особливостей кожного учасника спілкування. Воно несе на собі естетичну характеристику – зовнішнього і внутрішнього обличчя учасника спілкування, викликає певне до себе ставлення, носить у собі поведінковий компонент, що адресується педагогом – студентам. Ці три компоненти спілкування – пізнавальний, естетичний, поведінковий невіддільні, вони взаємопов'язані між собою. Вони створюють ефект педагогічної і психологічної сумісності. Аналізуючи педагогічні навчально-виховні дії видатних педагогів, переконуємось у тому, що однією з найважливіших причин, що зумовлюють педагогічну сумісність є сила почуттів, сила переживань педагога-викладача на рівні сугестії та емпатії. Чим яскравіше, різноманітніше переживання педагога на занятті, тим більше він самостверджується в досвіді студентів. У педагогічній діяльності взаємодії з аудиторією залежить від самопочуття педагога. У педагогічній діяльності викладача приваблює природність, грація, ширість, безпосередність. У творчості педагога цінуються природні людські якості людини, основи яких є темперамент, воля, чутливість, реактивність, інтуїція, своєрідність культури мовлення.

Учені вже давно встановили, що ніколи не залишається безслідним творче самопочуття викладача. Воно проникає, впливає на почуття і свідомість студентів, переборює психологічні бар'єри, народжує творче сприйняття матеріалу і залишається не лише надовго у пам'яті, а й стає якоюсь мірою їхньою життєвою позицією. Творче самопочуття педагога-викладача забезпечується не тільки ситуацією творчості і педагогічними завданнями, а перш за все, усвідомленням кінцевої мети своєї творчості. Саме тут професійні аспекти творчості викладача взаємодіють з аспектами етичними.

Отже, важливою умовою створення емоційного захоплення педагогічними завданнями є вміння викладача оновлено сприймати цілісний педагогічний процес, інформацію, методику побудови діяльності, аудиторії і самого себе.

У педагогічній творчості науковці виділяють декілька рівнів: професійного становлення, стихійного самовдосконалення, планової раціоналізації, оптимізації процесів та результатів праці.

Особливості педагогічної творчості: обмеженість часу; необхідність завжди давати позитивні результати; публічність обставин творчості; співтворчість усіх учасників процесу тощо.

Перебудова вищої освіти на основі особистісно-діяльнісного підходу до навчання і виховання розглядає ці процеси як єдність особистості викладача-педагога і його технології.

Таким чином, у формуванні професійної майстерності необхідний тісний зв'язок теорії, методики і педагогічної техніки.

Критеріями майстерності педагога є: *доцільність* (за спрямованістю), *продуктивність* (за результатами), *діалогічність* (характер взаємовідносин з усіма учасниками виховного процесу), *оптимальність* (у виборі засобів), *творчість* (за змістом діяльності).

Основними шляхами формування педагогічної майстерності можна вважати: самовиховання загальної та педагогічної культури викладача ВНЗ (потреба, самопізнання, планування, реалізація, контроль, корекція); засвоєння професійних знань, вмінь, навичок; громадська активність; педагогічна практика; вивчення передового педагогічного досвіду;

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8 т.– М.: Педагогика, Т. 4. – 1984. – С. 236-369.
2. Макаренко А.С. Сочинения в 7 томах. – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, Т. 7. – 1960. – 575 с.
3. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8 т.– М.: Педагогика, Т. 3. – 1984. – С. 196-243.
4. Макаренко А.С. Сочинения в 7 томах. – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, Т. 5. – 1960. – 558 с.
5. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8 т. – М.: Педагогика, Т. 5. – 1984. – С. 253.
6. Письмо Л. Конисевичу // А.С. Макаренко. Педагогические сочинения: В 8 т. – М., Т. 8. – 1986. – С. 134.

Матеріал надійшов до редакції 17.03. 2008 р.

Витвицкая С.С. Педагогическое мастерство преподавателя высшего учебного заведения в контексте идей А.С. Макаренко.

В статье анализируются основные положения педагогического наследия выдающегося украинского педагога А.С. Макаренко, касающиеся сущности и компонентов педагогического мастерства, качеств личности и стиля взаимодействия с воспитанниками, коллективом коллег в контексте современных требований к преподавателю-педагогу, методисту, ученому высшего учебного заведения.

Vitvytska S.S. The Pedagogic Mastery of Higher Educational Establishment Teacher in the Context of A.S. Makarenko Ideas.

The article deals with the main principles of A.S. Makarenko's pedagogic inheritance concerning the essence and components of pedagogic mastery, personal qualities and the style of interaction with pupils and colleagues in the context of modern requirements to a teacher, a methodist and a scholar of a higher educational establishment.